

REFORMATION, UNIVERSALISME, PARTIKULARISME OG NATIONAL VELFÆRDSSTAT

■ UFFE ØSTERGÅRD

Jørn Henrik Petersen:

Fra Luther til konkurrencestaten,

Odense: Syddansk Universitetsforlag 2016.

Heinz Schilling:

Martin Luther. Rebel i en opbrudstid,

Kbh.: Kristeligt Dagblads forlag 2014.

Den tyske historiker Heinz Schilling (f. 1942) har efter sin pensionering fra et professorat i nyere tids historie ved Humboldt universitetet i Berlin i 2010 skrevet den bedste bog om Martin Luther. Den er på samme tid en historisk fremstilling af reformationstidens Europa og et forsøg på at forstå reformatorens egenartede og stædige personlighed. Altså politisk historie, personbiografi og teologisk analyse på én gang. Selv om han er godt hjemme i den teologiske litteratur, gør Schilling en dyd ud af ikke at være kirkehistoriker i ordets snævre forstand. Det betyder nemlig at man let kommer til at tage parti for eller imod reformationen ud fra et protestantisk eller katolsk synspunkt, og det forsøger Schilling som moderne historiker at komme ud over. Han ønsker at forstå det vældige brud i europæisk historie, der blev resultatet af Luthers opgør med afladshandelen, da han for fem hundrede år siden slog sine 95 teser op på kirkedøren i Wittenberg oktober 1517 og dermed indledte den proces, der splittede den vestlige kristendom. Den proces Schilling analyserer med begreberne universalisme og partikularisme.

Schilling er uddannet i den tyske strukturhistoriske tradition, som især trivedes ved modeluniversitetet i Bielefeld, der i sin glansperiode i 70'erne og 80'erne rummede banebrydende forskere som socialhistorikeren Hans-Ulrich Wehler (1931-2012) og begrebshistorikeren Reinhart Koselleck (1923-2006) samt den systemteoretiske sociolog Niklas Luhmann (1927-1998). Schilling var i Bielefeld fra 1971 til 1979 og blev i 1992 efter Tysklands genforening professor i nyere tids historie ved det nyoprettede historiske institut på Humboldt universitetet i Berlin. Han har skrevet et væld af bøger og artikler om de tyske lande og Nederlandene i tiden fra midt i 1400-tallet til midt i 1600-tallet, den periode hvor Europa blev

moderne med suveræne territorialstater og tilsvarende kirker, det som indfanges bedre af den britiske periodebetegnelse 'early modern'.

Det er lykkedes godt for Schilling at forene personbiografi og analyse af ændringerne i teologi og samfund. Han viser overbevisende, at Martin Luther (1483-1546) var dybt præget af samtidens dødsangst, og at hans teologi er en bodsteologi. Udgangspunktet for Luthers 95 teser var ikke et ønske om at anfægte pavens autoritet, men et svar på de trosanfægtelser og den frygt for døden han havde mødt som præst for indbyggerne i Wittenberg. Han havde ikke forudset, at den teologiske diskussion hurtigt blev politisk, således at en lokal tysk diskussion kom til at involvere de universelle magthavere pave og kejser overfor de tyske fyrster og stænder i den rigsforsamling, som styrede det Hellige Romerske Rige, *Sacrum Imperium*, som i 1400-tallet havde fået tilføjelsen 'af tysk nation'. Luthers held var at han blev beskyttet af kurfyrsten af Sachsen, Friedrich 3. der Weise (1463-1525). I 1485 blev Sachsen delt mellem Friedrichs far og farbror og Friedrich overtog sammen med sin bror Johan i 1486 de ernestinske områder, der kaldtes Kursachsen. Han blev i 1490'erne rådgiver for den tysk-romerske kejser Maximilian (1459-1519) og fra 1507 generalstatholder for det tyske rige. I Wittenberg havde Friedrich i 1502 oprettet et nyt universitet, da det i Leipzig efter delingen tilhørte den albertinske gren af slægten. Han havde investeret megen prestige – og mange penge – i at gøre Wittenberg ved Elben til et modeluniversitet og beskyttede derfor 'sin' professor i bibelstudier mod pave og kejser, selvom han ikke delte Luthers opfattelse af aflad og relikvier. Trods fyrstens engagement i teologi og styret af universitetet mødtes de aldrig ansigt til ansigt, men korresponderede via mellemænd. Det har på den anden side den fordel, at der er efterladt en omfattende korrespondance, som historikerne kan trække på i dag.

Schillings fremgangsmåde er at betragte de stridende kirkesamfund udefra og se, hvad der var fælles for såvel de lutherske, de reformerte og det han kalder den konfessionaliserede katolske kirke som kom ud af tridentinerkonciliet fra 1545 til 1563, der formulerede modreformationens doktriner. Dermed blev romerkirken også en partikulær kirke, uanset hvor meget paven insisterede på universalitet. Schilling har sammen med andre historikere præget udtrykket 'konfessionalisering' som overbegreb for det skifte fra middelalderens universelle kristne kirke til de partikulære kirker, der blev resultatet af religionskrigene i 15- og 1600-tallet. Som Schilling selv formulerer det: "Set i et europæisk historisk perspektiv må man erklære sig enig med de franske historikere, for hvem reformationen – ligesom for spanierne og italienerne – hele tiden havde været et tysk og dermed et afgrænset fænomen, og som ikke taler om reformationen, men om en 'temps des réformes', en epoke med kirkelige og religiøse reformationer, strækkende sig fra det 14. til midten af det 17. århundrede. Luther stod midt i den-

ne udvikling. Han var et produkt af den, og han har som ingen anden fremskyndet og formet den.”¹

Hvordan konfessionalisering forholder sig til det nyere begreb i forskningen 'konfessionskultur' er ikke ganske klart, men det forekommer mig at dække over stort set det samme.² Kontroversielt er at Schilling hævder, at den romersk katolske kirke reelt måtte opgive sit krav om universel gyldighed som resultat af reformationen. Det benægtes af den officielle katolske kirke som understreger sin kontinuitet med oldkirken i form af den såkaldte 'apostolske succession', der indebærer, at biskopperne udnævnes ved håndspålæggelse fra forgængere, der ubrudt hævdes at gå tilbage til apostlen Peter. Denne myte er selvfølgelig historisk uholdbar, men afgørende for den katolske kirkes krav om at være den ægte kristne kirke.

I en original artikel fra 1994 har Schilling sammenlignet grundlæggeren af jesuiterordenen Ignatius Loyola (1491-1556) med protestanterne Jean Calvin (1509-1564) og Martin Luther.³ Det er godt og originalt set at understrege, at reformationen, hvis man ser bort fra de teologiske forskelle men kun ser på kirkesamfundenes funktion, resulterede i et antal moderne kirker i flertal. De forsøgte alle på forskellig vis at imødekomme de bedre uddannede europæiske befolkningers krav om inderlighed og sjælesorg. På forskellig vis, ja, men sammenligneligt. Konsekvensen af denne sejr for partikularismen formulerer Schilling således: "I lighed med de øvrige aktører i sin tidsalder opfattede Luther 'religion' universelt, for den protestantisk fornyede kristendom var den endegyldige sandhed i Europa, ja i hele verden. Som Guds profet måtte han forkynde den eneste saliggørende sandhed for alle mennesker og sørge for, at den overalt blev sat i kraft. Ligesom det gik galt med Karl V i hans politiske kamp, så led Luther skibbrud med sit teologiske og kirkepolitiske universalprogram. Det fik vidtrækkende betydning for det var jo først enden på universalismen, der muliggjorde den kulturelle og politiske forskellighed i Europa og den nyere tids frihedshistorie."⁴

Dermed introducerer Schilling sin originale parallelle skildring af den unge kejser Karl 5. af huset Habsburg (1500-1558) og Martin Luther. Som søn af den tidligt afdøde Habsburger Filip den Smukke (1478-1506) og Johanna den Vanvittige (1479-1555) var Karl vokset op ved hoffet i Ghent i Flandern, hvor han fik en grundig humanistisk uddannelse. 1516 blev han konge af det forenede Spanien (Kastilien og Aragon), Napoli, Sicilien og Sardinien. 1519 blev han valgt til tysk-romersk kejser, mens han 1521 overlod de østrigske arvelande (Østrig og Slovenien) til sin yngre bror, Ferdinand (1503-64), som senere arvede Böhmen

1 Schilling, *Martin Luther*, 583.

2 Se Taylor, *A Secular Age*; Kaufmann, 'Lutherische Konfessionskultur' er en forskningsoversigt over den tyske debat om 'konfessionskultur' i nyere tid.

3 Schilling, 'Luther, Loyola, Calvin'.

4 Schilling, *Martin Luther*, 583.

og dele af Ungarn efter den ungarske konge Lajos' nederlag til osmannerne ved Mohács i 1526. Karl talte fransk og var i begyndelsen upopulær i Spanien, hvor der udbrød oprør, det såkaldte comuneros-oprør 1520-22. Det blev slået ned, og han blev mere populær efterhånden som han gjorde Spanien til grundlag for sin magt, godt hjulpet af de begyndende indtægter fra erobringen af Mexico 1519-21 og Peru 1532-33. Skiftet af magtbase markerede han ved at tale spansk. Men tysk kunne han ikke, og han talte således på fransk og latin på rigsdagen i Worms. Her måtte han bruge meget af tiden på det teologiske oprør, Martin Luther havde udløst med sit angreb på afladshandelen i 1517, selv om der var alvorlige problemer i mange andre dele af hans vidtstrakte rige. Karl var den sidste kejser, der forsøgte at virkeliggøre den middelalderlige idé om det universelle monarki, hvor kejseren sammen med paven åndeligt og politisk skulle lede den vestlige kristenhed, universalismen.

Karl så det som sin livsopgave at forsvare det kristne Europa mod osmannerne, der efter erobringen af Konstantinopel i 1453 beherskede hele Sydøsteuropa, truede Wien 1529 og hærgede Spaniens og Italiens kyster. Men hans regeringstid opfyldtes næsten helt af en politisk strid med Frankrig under François 1., der frygtede den habsburgske omringning af Frankrig, som var total bortset fra England, hvis konger kort forinden havde opgivet deres arvekrav på landet. Karls regeringstid var dog især præget af striden med de tyske protestantiske fyrster. For at samle alle kræfter mod osmannerne sluttede han i Nürnberg 1532 fred med dem og anførte 1535 et stort anlagt spansk-tysk-italiensk flådetogt mod Tunis, dog uden videre resultater. Ved forhandlinger i Regensburg i 1541 forsøgte han et kompromis med protestanterne, men det blev forkastet af både katolikker og protestanter. Den efterfølgende krig mod det schmalkaldiske forbund 1546-47 af protestantiske fyrster blev til gengæld i første omgang en triumf for ham. De protestantiske ledere blev taget til fange og tvunget til at acceptere et liturgisk kompromis i katolsk ånd. Modreformationen så nu ud til at skulle sejre med sin kombination af jesuitisk organisering, barokkunst og religiøs inderlighed. Michelangelos (1475-1564) hovedværk, maleriet af Dommedag i det sextinske kapel i Vatikanet som blev færdigt i 1634, markerede et kunstnerisk højdepunkt for denne katolske konsolidering.⁵

Men snart smuldrede kejserens magt, og Karl måtte efter et militært nederlag anerkende protestanterne på lige fod med katolikerne med det Augsburgske kompromis i 1555. 1554 afstod han sine italienske lande, i 1555 Nederlandene og i 1556 Spanien samt de amerikanske besiddelser i den 'nye verden' til sønnen Felipe 2. (1527-98). Felipe giftede sig til Portugal og derefter til England under Maria 1. (1516-58), der pga. sin fremfærd mod protestanterne fik tilnavnet 'Bloody' Mary. Efter hendes død giftede Felipe sig først med Elizabeth af Frankrig og siden

5 De Maio, *Michelangelo*.

med Anna af Østrig. Hans ambition var at forene kristenheden under spansk lederskab, hvorfor han satte sig i spidsen for kampen mod protestantismen. Efter en sejr over osmannerne i søslaget ved Lepanto i 1571 ledet af Karls uægte søn Juan d'Austria (1547-78) lykkedes det Felipe at erobre Portugal, en forbindelse der varede til 1640. Men efter Den Spanske Armadas nederlag til England i 1588 var det slut med det spanske verdensherredømme, selv om – eller måske netop derfor – sølvet strømmede ind i Spanien fra de amerikanske besiddelser.

1588 er et af de afgørende punkter i europæisk historie. Den spanske stat i 1500- og begyndelsen af 1600-tallet var som den finansielt og militært stærkeste af de europæiske stater involveret i alle krigene, især konflikterne med det kapitalistiske centrum i Flandern, Nederlandene og England.⁶ Men tabte. Mest spektakulært mod England i 1588 med nederlaget for Den Store Armada kort efter at Felipe 2. havde udkæmpet en sejrrig krig på imperiets anden front i Middelhavet med sejren over det Osmanniske Rige i søslaget ved Lepanto i 1571. Resultatet af denne økonomiske og militære overanstrengelse var en tilbagestående, der kom til at karakterisere den spanske stat de næste tre århundreder. Derfor mislykkedes det for Habsburgerne at etablere et hegemoni i det centrale Europa under trediveårskrigen 1618-48. Det skyldtes først og fremmest indgriben fra den svenske konge, Gustav 2. Adolf (1594-1632), i forbund med kardinal Richelieu (1585-1642) der regerede det katolske Frankrig. Deres alliance er et godt eksempel på de uhellige, interessebaserede krydsalliancer der har kendetegnet europæisk politik fra middelalderen til vore dages europæiske samarbejde. I stedet for et imperium med klare kompetencefordelinger eller en føderation i stil med USA blev Europa til et system af territoriale stater i ustabil balance. Et system, hvor en forandring i én enhed påvirkede de andre som billardkugler. Det er dette system af suveræne territorialstater med permanent skiftende alliancer, der kaldes det 'westfalske' efter fredsslutningen i Westfalen i 1648, hvor de tyske stater blev internationaliserede og de moderne principper for omgang mellem suveræne territorialstater blev grundlagt. Det Schilling kalder for partikularismens sejr.

I 1556 overlod Karl som før anført kejserkronen til sin broder Ferdinand 1. (1503-64) i Wien, hvorefter han trak sig tilbage til klostret Yuste vest for Madrid. Det var her, legenden fortæller om herskeren, i hvis rige 'solen aldrig gik ned'. Men det er en myte. Trods conquistadorernes blodige erobring af Mellem- og Sydamerika markerede Karl 5.'s styre det endegyldige nederlag for tanken om det universelle imperium i Europa, selv om nederlaget først endeligt blev beseglet med Den Spanske Armadas undergang i 1588. Afløserne for de universelle magter, paven og kejserne, blev de suveræne territorialstater og fyrstekirker, som siden blev statskirker og til sidst nationalkirker. Sejrherrene var i første omgang Frankrig, England, Nederlandene, de tyske fyrster samt fra 1630 Sverige – på bekostning af

⁶ Parker, *The Army*, Parker, *The Dutch* og Parker, *Philip II*.

Danmark, der under Christian 4. (1588-1648) mislykkedes med at overtage rollen som leder af det protestantiske Europa efter nederlaget ved Lutter am Barenberg i 1626. Som såkaldt 'kredsoberst' var Christian 4. som hertug af Slesvig og Holsten gået i krig med den tysk-romerske kejser som leder af en protestantisk koalition.

I foråret 1626 stod Christian over for to store fjendtlige hære, den ene ledet af kejserens general Tilly⁷, den anden anført af den katolske bøhmiske general, Wenzel Albrecht Eusebius von Wallenstein (1583-1634). Det var Christian 4.s plan at besejre Tilly før dennes og Wallensteins tropper blev forenet. Den danske konge var optimistisk og skrev hjem til rigsrådet, at Tillys hær ikke var meget bevendt. Ti dage efter afsendelsen af dette brev mødtes kongens og Tillys hære uden for fæstningen Lutter am Barenberg i udkanten af Harzen. De kejserlige troppers sejr var total, og kongen måtte flygte over hals og hoved. "Sloges vi med fjenden og mistede slaget", noterede kongen kort i sin skrivekalender om katastrofen ved Lutter am Barenberg. Men han tabte mere end et enkelt slag. Efter at have mistet sine få forbundsfæller, holdt han skansen ved Elben, indtil Slesvig-Holsten faldt i 1627, og de kejserlige tropper rykkede op i Jylland, der blev plyndret og næsten lagt øde. Det var en forsmag på den skæbne, der overgik alle de tyske lande, som næsten blev affolkede under trediveårskrigen. Og i 1648 endte med at være splittet op i flere hundrede stater, hvis kirker oven i købet måtte tolerere mindretal. Men det skulle tage næsten 150 år, hvorefter det tog yderligere knap 200 år før de tyske lande blev samlet under Preussens ledelse.

I første omgang markerede Karl 5.s nederlag i midten af 1500-tallet partikularismens og suverænitetstankens sejr over den kristne universalismes fælles-

7 Johann Tserclaes, greve af Tilly (1559-1632), var kendt som Munken i rustning og stod som feltmarskal i spidsen for kejserens styrker i trediveårskrigen. Han vandt for kejseren en serie vigtige sejre over Böhmen, de protestantiske tyske stater og Danmark, men blev til sidst slået af en hær under kommando af kong Gustav Adolf af Sverige. Johann Tserclaes fik en jesuitisk uddannelse i Köln. Han tjente under hertugen af Parma mod nederlænderne i firsårskrigen og deltog blandt andet i belejringen af Antwerpen i 1585. I 1610 blev han af kurfyrst Maximilian 1. af Bayern udnævnt til hærchef. Hans indsats bestod især i at indføre det spanske *tercio*-system med musketerer støttet af dybe formationer af pikenerer. Han ledede kampen mod de (protestantiske) bøhmiske oprørere og vandt slaget ved Det Hvide Bjerg uden for Praha i 1620. Efter flere sejre ophørte stort set al organiseret protestantisk modstand i Tyskland, og de sidste områder i Böhmen overgav sig i 1623. Det fik Christian 4. til at gå ind i krigen. I slaget ved Lutter am Barenberg angreb Tillys disciplinerede infanteri de danske linjer fire gange, før de brød igennem. Det resulterede i en afgørende sejr, hvor halvdelen af den danske hær gik tabt, hvilket var usædvanligt på den tid. Efter Wallensteins besættelse af Jylland var Christian 4. tvunget til at bede om fred. Men det forrykkede magtbalancen i Europa og førte til svensk intervention. Den fremragende regent og feltherre, Gustav Adolf 2. af Sverige havde de foregående år opbygget sin magt i Baltikum gennem krige mod Rusland og Polen og vendte nu sin opmærksomhed mod Tyskland og vandt ved Breitenfeld 17. september 1631 nær Leipzig over Tilly. Svenskernes hurtigt skydende artilleri fik hans soldater til at gå i panik og flygte, og Tilly måtte trække sig tilbage. Efter at være blevet såret, døde han 73 år gammel i 1632.

skabsfølelse. Som repræsentant for den gamle universelle orden med kejsermagt og katolsk religion var det faldet i den unge kejser Karls lod at tage stilling til den rebelske augustiner munk Martin Luther på rigsdagen i Worms i 1521. En konfrontation der varede resten af begges liv, selv om de aldrig mødtes igen. Karl ville beskytte den universelle kejsermagt han havde arvet. Men han var også dybt troende, som det fremgår af den trosbekendelse han fremsatte på rigsdagen i Worms som baggrund for den kætterdom, han af realpolitiske grunde krævede afsagt over Luther. Schillings skildring af det er gribende og giver fremstillingen en helt ny dimension. Det så meget mere som Karl mislykkedes og endte sit liv med at måtte give fortabt overfor partikularismen.

Reformationens sejr i 1500-tallet udløste en modbevægelse i den katolske kirke som i protestantisk tradition kaldes 'modreformationen', men som i katolske kredse normal omtales som 'den katolske reform'. Katolikker lægger især hovedvægten på den religiøse fornyelse af gejstligheden og af lægfolkets fromhedsliv samt på opblomstringen af katolsk mission og videnskab. De åndelige strømninger, der var forbundet med modreformationen, fik meget vidtgående betydning for kunst og arkitektur i form af barokken i arkitektur, kunst, musik og litteratur markeret ved figurer som geniet Michelangelo (1475-1564). Michelangelo opfattes normalt som højdepunktet af renæssancen, og han var ivrig republikaner som ung. Men han endte sit liv som modreformationens ypperste propagandist, især med det monumentale maleri af Dommedag på altervæggen i pavernes huskapel i Vatikanet, det Sixtinske Kapel, som blev malet efter 1634.⁸

Reformerne af den katolske kirke fra midten af 1500-tallet til midten af 1600-tallet havde til hensigt at befæste katolicismen og føre protestanterne tilbage til den rette tro. Særlig vigtigt var jesuitternes arbejde som skriftefædre og rådgivere for eliten, deres skoler og universiteter, samt deres forsøg på at missionere i protestantiske lande. På Tridentinerkoncilet, *Concilium Tridentinum*, der med to lange afbrydelser afholdtes i region Trentino-Alto Adige 1545-63 på grænsen mellem Venezia og Tyrol i vore dages italienske provins Trento-Adige, formuleredes doktriner for romersk-katolsk teologi og fromhedsliv i modsætning til den lutherske lære der fordømtes som kætteri. Processen styrkede pavens stilling og satte sit afgørende præg på teologi, gudstjeneste- og fromhedsliv, kirkeorganisation og kirkeret i den katolske verden samt i barokkens kunst. Concilet førte således en omfattende kirkelig fornyelse med sig i form af reformdekreter om bispeembederne, herunder biskoppernes residenspligt og ansvar for præstevuddannelse og lægfolks religiøse oplæring. Alle reformer der gør det relevant at karakterisere den efterreformatoriske katolske kirke som en ny konfession, sådan som Schilling gør.

⁸ Se De Maio, *Michelangelo* og Nykjær, *Peterskirken*.

Den voldelige side af modreformationen mærkedes især i Nederlandene mellem 1572 og 1648, hvor de spanske konger forgæves søgte at nedkæmpe revolten i de nordlige syv provinser som blev til vore dages Nederlande, mens de sydlige provinser forblev katolske.⁹ Denne langvarige krig lagde grunden til det senere Belgien (fra 1830), hvor flamsk- og fransktalende provinser blev sluttet sammen på grundlag af en fælles katolsk tro, men var delt af sprog og traditioner. I Spanien og Norditalien udryddedes de spredte evangeliske menigheder. I Polen, Østrig og Sydtykland genvandt den katolske kirke sin tidligere dominans, mens det kun lykkedes delvis i Bøhmen og Ungarn trods de habsburgske kejseres bestræbelser. I Frankrig blev katolicismen statsreligion efter Louis 14.'s (1638-1715) ophævelse af Nantes-ediktet om trosfrihed for protestanterne i 1685. Det drev flertallet af franske huguenotter i eksil, heraf et stort antal til Preussen – og en lille, men markant gruppe til Fredericia i Danmark. De religiøse og politiske modsætninger mellem de europæiske protestanter og katolikker kulminerede i tredivenårskrigen, der som før nævnt afsluttedes med freden i Westfalen i 1648, der indledte territorialstaternes æra baseret på princippet fra freden i Augsburg 1555 med princippet at fyrstens religion skulle være landets religion, på latin *cujus regio, ejus religio*.

En figur der i Schillings bog færdes i skyggerne af kæmper Luther og hans tilhængere og modstandere er den humanistiske lærde Erasmus af Rotterdam (1466-1536). Han traf helt andre valg end Luther, og de blev indædte modstandere, selv om forudsætningen for Luthers største indsats, oversættelsen af Bibelen til højtysk, kun var mulig på grundlag af Erasmus' grundige filologiske udgave af den græske original. Erasmus ville nemlig bevare den forenede kristne kirke, blot i rensede udgave. Og høstede derfor rasende verbale overfald fra den stridbare – for nu at sige det ligeud – 'slagsbror' Luther. Skal man forstå detaljerne i deres sammenstød, skal man dog søge udenfor Schillings righoldige biografi. Men her er det så heldigt, at Stefan Zweigs elegante essay fra 1934 om Erasmus er udkommet på dansk næsten samtidig med Luther biografien.¹⁰

Der er dog meget mere at hente hos Schilling end forholdet til de andre reformatorer. Først og fremmest leverer han en detaljeret redegørelse for Luthers liv og tænkning baseret på et minutiøst kendskab til den eksisterende litteratur samt Luthers egne skrifter. Igen supplerer Schilling med en original vinkel, idet han fremhæver, hvorledes Luther blev ekspert i offentlig polemik på folkesproget, som blev mulig på hans tid i kraft af den nye bogtrykketeknologi. Schilling skildrer detaljeret, hvorledes den skrappe latiner og græskkyndige bibelprofessor udviklede sig til tidens uovertrufne pamfletskriver på et mundret – og injurierende – tysk. En indsats, der skabte det moderne højtyske skriftsprog ud fra sachsisch kancellisprog kombineret med folkesprogets grove og ligefremme ordvalg. En

9 Parker, *The Army* samt *The Military Revolution*.

10 Zweig, *Erasmus af Rotterdams*.

indsats, Luthers humanistisk dannede modstandere aldrig fattede endsige magtede at matche. Godt set er også påvisningen af betydningen af hans navneskifte fra Luder til Luther, et skifte der faldt sammen med, at han mellem november 1517 og januar 1519 begyndte at underskrive sig med det græske navn, Eleutherios. Det betyder den frie og henviser til hans grundlæggende erkendelse af, at mennesket er sat fri fra synd og dødsangst gennem troen på Jesus Kristus.

Martin Luther aflagde snart det græske navn igen, men bevarede mindet om frihed og befrielse i sin teologi ved at overføre 'th'et i det græske navn til sit familienavn, således at Martin Luder blev til Martin Luther. Som teologen Peter Lodberg har formuleret det, blev han sit eget teologiske brand som en ny person med en ny tro. Fin er også diskussionen af det vi normalt kalder Luthers opgør med gerningsretfærdigheden. Oversætteren Peter Dürrfeld gør opmærksom på, at det er upræcist, og at der snarere var tale om et opgør med den senmiddelalderlige kirkes præstationsfromhed.

Det helt store historiske spørgsmål, Schilling bakser med lige fra det indledende historiske baggrundskapitel til afslutningen, er i imidlertid om Luther indvarslede det moderne Europa og grundlagde den tyske nationalstat, således som det fremstilles i megen protestantisk historieskrivning fra Leopold von Ranke (1795-1886) til Adolf von Harnack (1851-1930). Den opfattelse kulminerede i 1800-tallets Preussen og blev triumferende fejret ved fire hundrede årsjubilæet i 1917, da Tyskland var lige ved at vinde 1. verdenskrig. Denne opfattelse har indtil for nylig været helt dominerende i de nordiske lande, hvor de lutherske principper slog endnu mere igennem end i de tyske lande, der efter afslutningen af religionskrigene måtte leve med at acceptere flere konfessioner. Sverige adskilte i 2000 stat og kirke, og Norge har netop løsnet båndene. Men i Danmark er der stadig identitet mellem stat, folk og kirke, som der har været i de nordiske lande i næsten fem hundrede år i form af statskirker, der i dag er nationalkirker med den deraf følgende antikatolicisme.¹¹

Forestillingen om Luther som nationalhelt blev i Tyskland misbrugt af nazismen, der organiserede de såkaldte 'Deutsche Christen'. De nazistiske protestanter mente, at kristendommens jødiske træk, især læren om synd og forsoning, var skyld i kirkens fjernhed fra folket. I stedet ønskede de en 'tysk' kristendom med Jesus som arisk helt og Luther som stifter af en national religion. I 1933 brugte Hitler bevægelsen i et forsøg på at skabe en regimetro "rigskirke". Det lykkedes i nogen udstrækning, mens det tog længere tid at ensrette katolikkerne. Ensretningen udløste modstand i form af den 'bekendende kirke' som erklærede de tysk-kristne kirkeledelser for illegitime. Kun få protestanter drog dog så skarpe konsekvenser af deres holdning som præsterne Martin Niemöller (1892-1984) og Dietrich Bonhoeffer (1906-1945). Et arkitektonisk udtryk for den nazistiske ind-

11 Se Fabricius Møller og Østergård, 'Lutheran Orthodoxy and Anti-Catholicism'.

flydelse på protestantismen er en Lutherkirke i Berlin, der blev opført i 1920'erne som en forsinket markering af fire hundrede året i 1917. Man har siden forsøgt at fjerne den nazistiske symbolik, men hagekors og andre symboler er tydelige at se.¹²

Opgøret med nazismens misbrug af Luther er det underforståede baggrundstæppe for Schillings fortolkning. Ikke for at redde ham, men for at forstå ham i datidens kontekst. Det er baggrunden for en af Schillings mest overraskende indsigter, at Luther repræsenterede en konservativ – for ikke at sige reaktionær – sydtysk handelskapitalisme i opgøret med pavestaten.¹³ De forskellige renæssancepaver var nemlig, uanset deres mere eller misliebige moralskeandel, repræsentanter for den moderne verdslige stat og politik som Niccolò Machiavelli (1469-1527) analyserede teoretisk i *Fyrsten (Il Principe 1513)* og *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* (1531).¹⁴ Årsagen til afladshandelen var pavernes behov for penge til at finansiere et enormt byggeprogram i Rom med Peterskirken og de omkringliggende pragtanlæg, som skulle symbolisere den nye forestilling om statsmagten, der var både verdslig og religiøs. Trods deres ødselhed og personlige umoral repræsenterede disse kirkelige fyrster en moderne verdslig orden, mens Luther på talrige måder repræsenterede en middelalderlig fromhedstradition. Hans tanker fik blot en lang række utilsigtede følger, som på langt sigt førte til moderniteten, også den socialdemokratisk-velfærdsstatslige. Men at det ikke var hans hensigt, viser Schilling overbevisende. Luthers revolutionerende kraft var en utilsigtet konsekvens af en tankegang, som var solidt forankret i middelalderen. Men ved at fremhæve troen som en oprindelig kraft frigjorde han en dynamik, der kom til at bidrage væsentligt til den sekulære omformning af Europa i begyndelsen af nyere tid – og dermed i det lange løb til den moderne epokes genembrud.¹⁵ Der i Norden har taget form af den nationale velfærdsstat, der bedst forstås som sekulariseret lutheranisme.¹⁶

FRA LUTHER TIL VELFÆRDSSTAT OG KONKURRENCESTAT

Det er især i lande med lutheransk baggrund, at socialdemokratier har slået rod som resultat af industrialiseringen og etableret velfærdsstater. Den finske historiker Matti Klinge (f. 1936) har ligefrem påstået, at socialdemokrati i realiteten er sekulariseret lutheranisme. Meget tyder på, at den demokratiske socialisme kun er mulig, hvor der i forvejen er en mental grobund for den i form af kollek-

12 MacCulloch, *A History of Christianity*.

13 Schilling, *Martin Luther*, 31 ff.

14 Kort og klart behandlet af Gert Sørensen i serien *Statskundskabens klassikere*, 2014.

15 Schilling, *Martin Luther* 603.

16 Østergård 'Lutheranism, nationalism and the universal welfare state' og 'Lutheranismen'; den amerikanske økonom Robert Nelson har en interessant bog på vej om de nordiske socialdemokratier som sekulariseret lutheranisme, hvor han skelner mellem calvinisme og lutheranisme, Nelson, *Lutheranism and the Nordic Spirit*.

tiv egalitær individualisme med solid respekt for autoriteter – kort sagt lov og orden. I 1990 påviste den amerikanske historiker Peter Baldwin (f. 1956) i en banebrydende bog, at den traditionelle opfattelse, at det var socialdemokratierne, der skabte den universelle velfærdsstat, er forkert. Ifølge hans historisk velfunderede analyser blev de første velfærdsordninger i Europa skabt af konservative regeringer i Tyskland, Storbritannien, Sverige og Danmark i anden halvdel af 1800-tallet.¹⁷ For at forklare denne universalisme i nationalstaterne, der kombinerer individualisme og solidaritet, samt det forhold at de statslige ordninger blev administreret af de lokale sognekommuner, er flere forskere søgt længere tilbage i tiden og har opdaget en sammenhæng mellem den lutheranske statskirke og den senere universalistiske velfærdsstat. Hypotesen om det nære forhold mellem kirke og stat i de nordiske lande bygger på at der i Norden findes en velfærdsstat med universelle rettigheder administreret lokalt gennem kommunerne blev først formuleret af Tim Knudsen (f. 1945) og senere fulgt op af andre, heriblandt undertegnede.¹⁸ Tanken om at velfærdsstaten var resultat af sekulariseret lutheranisme snarere end international socialisme blev afvist af velfærdsstatsforskerne Jørn Henrik Petersen (f. 1944) og Klaus Petersen (f. 1965) i en antologi med titlen "I himlen således også på jorden?" fra 2010 med henvisning til at flertallet af kirkens repræsentanter var modstandere af velfærdsstaten så sent som under diskussionen om folkepensionen i 1950'erne.

Efter afslutningen af et omfattende værk i seks bind om den danske velfærdsstats historie¹⁹ har Jørn Henrik Petersen nu sat sig for at undersøge, om der alligevel skulle være en sammenhæng mellem Luthers sociallære og idealerne bag velfærdsstaten. Dette forsøg på at bryde med det, han kalder samfundsvidenskabernes 'religionsblindhed', er der kommet en interessant bog ud af. Ikke nær så omfangsrig som velfærdsstatshistorien – og tak for det – men alligevel en grundig og veldokumenteret undersøgelse af Luthers sociallære og dansk sociallovgivning gennem århundrederne til i dag. Resultatet er, at der er en meget nærmere sammenhæng, end han tidligere troede. Den har bare været overset, ikke bare af forskningen, men også af kirkens egne folk, der var bange for, at velfærdsstaten ville undergrave behovet for kirkens åndelige budskab. At ikke alle lutheranere var imod velfærdsstaten demonstrerer Jørn Henrik Petersen i et citat fra de finske luthersk-evangeliske biskoppers erklæring fra 1999. Her udtalte de, at "det er en reformatorisk pointe, at Gud fordeler skabelsens gaver til menneskeheden ovenfra og nedad, og det pålægger de kristne en ansvarlighed, så de i næstekærlighed deler ud af skabelsens gaver til de, der er nødlidende."²⁰ Og fortsætter:

17 Baldwin, *The Politics*.

18 Knudsen, 'Tilblivelsen af den universalistiske velfærdsstat'; Østergård, 'Lutheranismen, taksheden og'.

19 Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen (red.), *Dansk velfærdshistorie I-VI*, Odense: Syddansk universitetsforlag 2010-15.

20 Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 14.

“Her trækkes m.a.o. en linje fra Luthersk inspirerede fattigforsørgelsesordninger til den moderne velfærdsstats opståen og udvikling – begge som frugt af en Luthersk teologi.”²¹

Økonomen er nået frem til sine resultater gennem en læsning af filosofen K.E. Løgstrups (1905-81) etiske fordring, Luthers enorme forfatterskab samt en omfattende sekundærlitteratur kombineret med en uovertruffen viden om dansk socialpolitik. I den tværfaglige undersøgelse kommer vi vidt omkring, fra middelalderens socialforsorg over flere århundreders dansk socialpolitik til den konkurrencestat, der har afløst den universelle velfærdsstat, som kulminerede med bistandsloven i 1976. Den viste sig at være for dyr og formynderisk og har undergravet den vilje til at arbejde og yde, der er forudsætningen for at nyde. ‘Ret og pligt’ som det gamle socialdemokratiske slogan lød er for nylig relanceret af Mette Frederiksen (f. 1977), inspireret af Jørn Henrik Petersens kritik fra 2014 af de utilsigtede virkninger af velfærdsstatens svigtende evne til at hjælpe de virkeligt trængende.²² For Luther var lediggang ikke Guds, men Djævelens vej. Mennesket var for Luther født til at arbejde, som fuglen er født til at flyve. Men arbejdet skulle udføres i kald og stand som kilde til hjælp for næsten, ikke til privat berigelse. Fællesskabstanken hos Luther var universel og omfattede alle. Luthers teologi rummede ikke en sociallære, men ‘er en sociallære’ som teologen Bo Kristian Holm har formuleret det i en anmeldelse af 2010-antologien.²³

Reformationen rummede en ny opfattelse af fattigdom og arbejde der, sammen med en ny verdslig ansvarlighed for fattighjælp og social velfærd, førte store samfundsmæssige ændringer med sig. I den middelalderlige katolske kirke var arbejde et tegn på fattigdom, på behovet for at arbejde. Frivillig fattigdom blev betragtet som et liv efter Jesu eksempel og praktiseret af tiggermunkene. De fattige og de syge var kirkens ansvar, uanset årsagen til deres fattigdom. Fattighjælp og velgørenhed var en måde at købe aflad på. Luther underminerede hele systemet med sit opgør med aflad og gerningsretfærdighed. Han lagde i stedet vægt på arbejdet som centralt for at leve efter guds vilje på jorden og afviste frivillig fattigdom som et tegn på dovenskab og ugudelighed. Samtidig blev den sociale og religiøse ansvarlighed bygget ind i husholdet og staten. Ansvar for de fattige og syge blev kongens som en far for sit folk og i det daglige liv husbondens som husholdets far. Som Petersen skriver: “Netop arbejde i kald og stand betød, at den kristustroende var sat fri til at udføre de gerninger, der kom andre til gode. (...) En Luthersk fællesskabsopfattelse var så langt fra knyttet til, selv om også det havde sin betydning. Fællesskabstanken hos Luther var universel og omfattede alle. Sammen skulle vi bære ansvar for, at den raske hjalp den syge, den velhaven-

21 Ibid, 15.

22 Petersen, *Ret og pligt – pligt og ret*.

23 Holm, anmeldelse, 141.

de hjælp og gavtede den mindre godt stillede, og den stærke støttede de svage.”²⁴ Denne tænkning fik en lang virkningshistorie i Danmark. Jørn Henrik Petersen oversætter det til, at Luthers lære er blevet en civilreligion, som forklarer, hvorledes det i hvert fald tidligere var muligt at få befolkningen til at arbejde og betale skat, selv om det egentlig er mere nærliggende for den menneskelige natur at nyde i stedet for at yde. Menneskets ’indkrogethed’, som Luther kaldte det med et begreb, Petersen overtager for at forklare velfærdsstatens dilemmaer. Der lå i Luthers begreb, at mennesket ikke kan frelse sig selv, men kun kan tage imod Guds kærlighed og tilgivelse i tillid.²⁵

Det er ikke Petersens hensigt at forklare sammenhængen mellem Luthers lære og dansk nationalisme eller folkekirkens funktion og opbygning. Mere beskeden, men vigtigt, undersøger han sammenhængen mellem Luthers sociallære og tankerne bag den universelle velfærdsstat. Det gøres med detaljerede læsninger af Luthers skrifter kombineret med dansk socialpolitik. Kritikerne af tesen om sammenhængen mellem lutheranisme, socialdemokrati og velfærdsstat, herunder Petersen selv i en tidligere udgave, har selvfølgelig ret i, at velfærdsstaten ikke opstod med reformationen i 1500-tallet, tværtimod. Men dermed har de ikke modbevist tesen om, at det sociale demokrati i Norden, herunder velfærdsstaten, hænger sammen med den lutherske kirkes udvikling fra fyrstekirke til statskirke og folkekirke, præsternes rolle som statsembedsmænd, menighedernes rolle som forvaltningsenheder og det direkte gudsforhold. Denne sammenhæng kræver en undersøgelse af Luthers forestillinger om arbejdet, det almindelige præstedømme, det direkte gudsforhold og kirken uden mure. Med andre ord sammenhængen mellem den lutherske teologi, dansk nationalisme, kirken som national institution og sociallovgivningen. Vi får heller ikke en forklaring på folkekirkens ulogiske opbygnings betydning. ’Velorganiseret anarki’ som kirkehistorikerne P.G. Lindhardt (1910-88) og Hal Koch (1904-63) kaldte den. Hvad vi får er til gengæld et godt bidrag til at forstå det danske paradoks, at en af de mest sekulariserede befolkninger i verden lever under rammer, som reelt er en kirkestat. Alt det den afdøde biskop på Sjælland, Jan Lindhardt (1938-2014), formulerede med en rammende aforisme, ”danskerne behøver ikke at gå i kirke, for de går i danskheden hver dag”.

Det foreliggende er et yderst interessant arbejde af en økonom der, om ikke er gået i kloster, så i hvert fald har været i sommerhus med Luthers samlede værker og Løgstrups ’Etiske fordring’ uden at have glemt de omkring seks tusind sider i Dansk Velfærdshistorie. Alt med det erklærede formål at få folkekirken til at tage den sociallære, der kan læses ud af Luthers mange, til dels modstridende, formuleringer, alvorligt, således som de finske biskopper gjorde i erklæringen fra 1999. Organiseringen af folkekirken gør, at den har svært ved at udtale en mening om

²⁴ Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 281.

²⁵ *Ibid.*, 282.

noget som helst, endsige deltage i økumenisk arbejde. Men det medfører på den anden side, at den har et potentiale for uafhængig tale og handling i dagens situation. Hospitaler, skoler og universiteter har mistet deres selvstændighed under et *new public management*-regime, der har brudt med Luthers kalds-og-standstanke til fordel for et calvinistisk inspireret incitamentssystem.²⁶ Vi får meget i denne åbne og ærlige undersøgelse, hvor økonomien har vovet sig ind i Luthers vanskelige tankeunivers og brudt med samfundsvidenskabernes traditionelle blindhed overfor religion forstået som tro såvel som institution.

SOCIALDEMOKRATIET OG LUTHERANISMEN

Bisættelsen af Anker Jørgensen (1922-2016) i Grundtvigskirken lørdag 2. april 2016 markerede den foreløbige kulmination på en lang forbindelse mellem socialdemokratiet og grundtvigianismen. Bisættelsen foregik med røde faner, afsyngelse af "Når jeg ser et rødt flag smælde", prædiken af en socialdemokratisk biskop, Kjeld Holm (f. 1945), fuldt hus af hele det socialdemokratiske Danmark, høj som lav, samt venner og tidligere fjender, alt sendt direkte på DR1 og TV2. Den folkekære Anker Jørgensen var ikke den første socialdemokrat, der blev bisat fra dette grundtvigianske monument. Og næppe heller den sidste. Bisættelsen demonstrerede forbindelsen mellem de to folkebevægelser, der mest af alt har skabt det moderne Danmark, også selv om den ene er liberalistisk og den anden socialistisk, i hvert fald på papiret, og kæmper indædt om magten. Mærkeligt nok har arbejderbevægelsehistorikerne ikke undersøgt forbindelsen mellem lutheranismen og socialdemokratiet. Formentlig fordi de har taget socialdemokratiets sekulære eller ligefrem ateistiske programmer for gode varer.²⁷ Og omvendt

26 Harste, 'Arbejdssamfundet'.

27 Socialdemokratiets seks principprogrammer: 1876: 'Gimleprogrammet', Socialdemokratiets første principprogram i 1876 under Louis Pios formandskab. Det blev vedtaget på forsamlingsstedet Gimle på Frederiksberg og er derfor blevet kendt som Gimleprogrammet. Programmet fokuserede på basale demokratiske og civile rettigheder som stemmeret, åben rettergang og ytrings- og forsamlingsfrihed. Mht. økonomi var målet er kollektivisering af produktionsmidlerne: "*For at befri Arbejderstanden for den Byrde, som bestandig ligger paa den, udfordres det, at Arbejdsmidlerne bliver fælles Ejendom og staar til Afbenyttelse for alle Medlemmer i Samfundet, saa at det rene Udbytte tilfalder Enhver og bliver uddelt paa en retfærdig Maade*". 1913 kom 'Program for Socialdemokratiet i Danmark'. Partiet bekendte sig nu til det parlamentariske demokrati, ville udvide de demokratiske rettigheder til at omfatte kvinderne og nedlægge Landstinget. Den langsigtede målsætning var dog fortsat klassebaseret socialisme: "*Ud fra denne Grundopfattelse er det Socialdemokratiets Maal at samle hele Arbejderklassen i et klassebevidst, socialistisk Arbejderparti, at erobre Magten i Samfundet, at afskaffe det kapitalistiske Privateje til Produktionsmidlerne, at om-danne det til socialistisk Fælleseje og at organisere det arbejdende Folk til at overtage og drive Produktionen i det socialistiske Samfund*". Programmet er kun to sider langt, det korteste af principprogrammerne. 1961 kom 'Vejen frem'. Efter næsten 50 år og to verdenskrige kunne Socialdemokratiet vedtage sit 3. principprogram på kongressen i 1961 med Viggo Kampmann som formand. Det afspejlede økonomernes dominans i Socialdemokratiet. Kravet om indførelse af socialisme og kollektivisering var nu tonet kraftigt ned. Til gengæld var der

accepteret forbindelsen mellem Det Forenede Venstre og grundtvigianismen i 1800-tallet. Men det er overfladisk. Grundtvig og den bevægelse, der har navn efter ham, er meget mere end teologi og politisk ideologi for en politisk bevægelse. Snarere skal grundtvigianismen forstås som en mentalitet, der dominerer den politiske kultur i et helt land. Det kaldes i politisk teori med et begreb fra den italienske marxistiske teoretiker fra 1930'erne, Antonio Gramsci (1891-1937), for 'kulturelt hegemoni'. Dermed menes definitionsmonopol i den politiske kultur eller politiske sprog, ikke det totale herredømme.²⁸ Det lykkedes nemlig grundtvigianerne at præge både modstandere og tilhængere bag om ryggen på deres egen selvforståelse. Det gjaldt for den herskende elite, men efterhånden også for arbejderbevægelsen. Der er mange indicier på, at det forholder sig sådan. Men netop kun indicier. Og det er som sagt dårligt udforsket.

Grundtvigianismen bredt forstået vandt kulturkampen om skole og kirke i 1800-tallet og dermed det kulturelle hegemoni. Den litterære kulturkamp i

skruet op for ambitionen om statslig planlægning til gavn for fællesskabet: *"Den demokratiske socialisme har som mål at frigøre mennesket, sikre dets tryghed og give det mulighed for en fri udvikling under ansvar over for fællesskabet. For at nå dette mål må fællesskabet lægge rammerne for samfundets udvikling. Hensynet til hele befolkningen må sættes over private profitinteresser. Almenvellet må være afgørende ved planlægningen af fælles opgaver"*. Principprogrammet afspejlede, at Danmark var ved at blive et velstandssamfund. Der taltes nu om forbrugerrettigheder og nødvendigheden af at beskytte miljøet. 16 år senere i 1977 kom 'Solidaritet, Lighed og Trivsel' under Anker Jørgensen. Hvor 1961-programmet havde fokus på planlægning vendte de tidlige principprogrammets krav om fælleseje nu tilbage: *"Demokratiet er ufuldstændigt, hvis afgørende økonomiske beslutninger holdes udenfor demokratisk kontrol. Den endelige målsætning er fælleseje af produktionsmidlerne. For Socialdemokratiet er socialisme konsekvent gennemført politisk og økonomisk demokrati"*. Optimismen fra 1960'ernes glade velfærdsdage var afløst af 1970ernes krisestemning. Programmet er med sine 16 sider det længste af de socialdemokratiske principprogrammer. Det femte principprogram 'Det ny århundrede' blev vedtaget i 1992, kort efter at Poul Nyrup Rasmussen havde overtaget formandsposten. De store forandringer i Østeuropa havde sat sig spor i principprogrammet, hvor kravet om fælleseje nedtonedes. Markedet sås nu som en tjener for fremskridtet: *"De åbne markeder, den internationale konkurrence og arbejdsdeling samt det fri forbrugsvalg er drivkraften for teknologisk udvikling og stigende velfærd. Derimod viser al erfaring, at planøkonomi og formynderi betyder stagnation og fattigdom"*. Samtidig hed det dog: *"For Socialdemokratiet er demokratisk socialisme det konsekvent gennemførte politiske, sociale og økonomiske demokrati"*, og der tales om *"medejendomsret, medindflydelse og medbestemmelse på egen arbejdsplads"*. 'Hånden på hjertet', Socialdemokraternes nuværende principprogram blev vedtaget på kongressen i 2004, mens Mogens Lykketoft var formand. Her er fokus på at definere de socialdemokratiske grundværdier frihed, lighed og solidaritet. 'Arbejderstanden' blev skiftet ud med 'ethvert menneske'. *"For os er mennesket i centrum, og dets velfærd er vores politiske mål. Ethvert menneske skal have mulighed for at virkeliggøre sine drømme om et godt liv inden for fællesskabets rammer. Ikke blot nogle få, ikke blot det store flertal, men alle. Intet mindre"*, hedder det. Tidligere tanker om fælleseje til produktionsmidlerne og Økonomisk Demokrati blev erstattet af visionen om at "give pensionshaverne indflydelse på pensionskassernes investeringspolitik". I stedet er kampen mod ulighed og den negative sociale arv nu trådt i forgrunden, ligesom ordet 'uddannelse' nævnes hele 16 gange. www.pio.dk (28-03-17). Et nyt program er under udarbejdelse.

²⁸ Sørensen og Jensen, Antonio Gramsci.

1880erne er bedre beskrevet, fordi den altid har haft radikale intellektuelles bevågenhed på grund af kvaliteten af indlæggene fra brødrene Brandes, Viggo Hørup og de øvrige "europæiske" intellektuelle – som i parentes bemærket var lige så nationalistiske som deres kritikere.²⁹ I virkeligheden resulterede deres glansfuldhed og tilsyneladende triumf med grundlæggelsen af avisen *Politiken* i 1884 ikke i et kulturelt hegemoni. Det gjorde derimod grundtvigianerne og deres konkurrenter i Indre Mission.³⁰ Vi er vant til at se disse to folkelige bevægelser som konkurrenter med en helt forskellig opfattelse af det rigtige liv og betingelserne for sjælens frelse. Men ser man på deres betydning for demokrati, folkeoplysning og politisk kultur, dvs. som folkeligt-kulturelle bevægelser, er de sammenlignelige i deres betydning for demokratiseringen af det danske samfund. Men netop derved kan de sammenlignes med socialdemokratiet som folkelig bevægelse.³¹

Grundlæggeren af socialdemokratiet i Danmark, Louis Pio (1841-94), var belæst og præget af oldkristen socialisme, men nåede aldrig at sætte et dybt præg

29 Østergård, 'Georg Brandes og Europa'.

30 Indre Mission Indre udsprung af vækkelsesbevægelserne i 1800-tallets første halvdel.

I 1853 dannedes en sjællandsk forening af lægfolk der ville bygge på dåbspagt og trosbekendelse inden for folkekirken i samarbejde med dens præster. Den berørtes dog snart af frikirkelige tendenser som udskiltes i 1858 da pastor C.F. Rønne blev formand. Kursen blev derefter mere folkekirkelig og præstestyret. I 1861 omdøbtes foreningen til *Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark* (KFIMD) der fastholdt den nye kurs. Rønne var formand til 1881, men den egentlige leder var strategen pastor Vilhelm Beck, formand fra 1881. Foreningen blev hurtigt en landsomfattende bevægelse med en række vækkelser, øget gejstlig opbakning og tilsvarende vækst i indre organisation, med 'samfundsdannelser', missionshusbyggeri, specialmissionsstiftelse, missionær- og kolportørudsendelse, blad- og bogudgivelse, skole- og foreningsdannelse m.m. Rollen som folkekirkelig vækkelsesbevægelse skabte konflikter fra starten. På den ene side betragtede KFIMD sit arbejde som liggende inden for kirken, men denne kunne på den anden side ikke regnes for et kristeligt trossamfund pga. sine mange 'vantro' medlemmer. Dobbelttheden svarede til en intern modsætning mellem en kirkekritisk, pietistisk og en mere moderat, folkekirkelig fløj. Bestyrelsen accepterede stor forskel i tankegang og arbejdsformer, når blot det fælles formål forblev uantastet, men følgen blev stadigt pres fra begge sider. Samtidig måtte ledelsen sikre bevægelsesfriheden over for kirkestyre og præsteskab, der helst så KFIMD helt indordnet i de folkekirkelige rækker. Foreningen undgik officielle indgreb og vandt over Københavns Indre Mission (stiftet 1865), der var mere folkekirkelig og modsat 'landmissionen' gjorde brug af kristeligt-humanitære institutioner og velgørende organisationer. Takket være støtte fra især Det Københavnske Kirkefond kunne KFIMD i årtier fremover dominere Københavns kirkeliv. Indre Mission var efter 1900 en magtfaktor med betydning for brede sociale lags religiøse, moralske, sociale og økonomiske rejsning i tilknytning til en velstillet mellemklasse, præget af gudsfrygt, nøjsomhed og dynamik. KFIMDs 'venner' accepterede i forlængelse heraf mere og mere folkekirkeordningen, uden dog at opgive deres kirkelige, kulturelle og samfundsmæssige konservatisme. IM måtte i mellemkrigstiden døje med store brydninger, men fastholdt kombinationen af åbenhed og fasthed og nåede under Christian Bartholdys formandstid 1934-59 nogenlunde helskindet gennem periodens mange storme. (Den Store Danske Encyklopædi; Larsen, *En bevægelse i bevægelse*; Wählin, *Skolevirke og trosliv*).

31 Østergård 'Karnov – folkekirken som national institution'.

på partiet, der fulgte den internationale socialismes afstandtagen fra kirke og militær. Indre Mission i København kæmpede med socialdemokratiet og afholdsbevægelsen om sjælene hos de rodløse landarbejdere, der i titusindvis kom til byen under den hastige industrialisering i 1800- og 1900-tallet. Et fysisk vidnesbyrd om det, er de næsten 50 kirker i historistisk stil i brokvartererne som Kirkefondet³² fik opført efter 1890, kirker som i disse år bliver nedlagt i hobetal. Officielt var socialdemokratiets holdning til militær, kongehus og kirke præget af ungsocialisternes 1. maj parole i 1915: "Knæk sablen. Bryd kronen. Styrk kirken". Men disse principielle paroler svarede ikke til den politiske virkelighed. Trods kampen om sjælene i København og de andre byer var socialdemokratiet afgørende præget af landbrugets dominans og af grundtvigianismens folkelige nationalitetsbegreb. I første omgang medførte det, at det danske socialdemokrati som det første i 2. Internationale udviklede en egentlig strategi for landbrugssektoren og slog ind på en folkeligt-national linje, der på langt sigt førte til den universelle velfærdsstat – som reelt er national. I modsætning til teoretikeren Karl Kautsky (1854-1938) og det tyske socialdemokrati betragtede de danske socialdemokrater ikke kun landbruget som en tilbagestående sektor, der skulle (stor-) industrialiseres. I stedet accepterede de at opfylde de jordhungrende landarbejders ønske og oprettede statshusmandsbrug, som senere, da disse blev uøkonomiske, blev afløst af kolonihaver og parcelhuse i umiddelbar nærhed af industri-centrene. Blandt andet derfor er så stor en del af den danske befolkning i dag ejer af deres egen bolig. Strategien fik to konsekvenser. På den ene side undergravede partiet dermed sin mulighed for at skaffe sig absolut flertal, sådan som det skete i Sverige og Norge. Flertallet af de nye småbrugere, husmændene, satsede på højt-specialiseret husdyrhold og tilsluttede sig politisk det i 1905 oprettede Radikale Venstre af en koalition af storbyintellektuelle, afholdsfolk og husmænd. På den anden side vandt socialdemokraterne frem ved i praksis at acceptere nationalisme og luthersk kristendom.

Under Thorvald Staunings (1873-1942) karismatiske og faste førerskab i hele perioden 1910-42 gennemførtes en omlægning fra klassepartilinjen i Gimleprogrammet fra 1876 og senest bekræftet i 1908 til fordel for en folkepartilinje. Uden at ændre principprogrammet afgørende blev den nye linje først formuleret i 1923, siden knæsat i formuleringer som "det samarbejdende folkestyre" og "Danmark

32 Kirkefondet blev oprettet i 1890 af en kreds med baggrund i Københavns Indre Mission; enkelte med baggrund i grundtvigianismen som Sjællands biskop deltog også. Det skete på et tidspunkt da landarbejdere fra hele Danmark og Sydsverige søgte til København for at få arbejde i industrien. København havde i 1890 kun 20 kirker, men en hurtigt voksende befolkning på 313.000 mennesker. En enkelt kirke med to præster kunne have et sogn på 70.000 mennesker. Kirkefondets grundlæggende tanke var at bygge menigheder, men for at huse menighederne måtte man bygge kirker. Kirkefondet har bygget ca. 50 kirker i brokvartererne i København, som Eliaskirken på Vesterbro Torv, 1905-08, tegnet af Martin Nyrop (Den Store Danske Encyklopædi; Struwe, *Kirkerevolution i 1890'erne*).

for folket” i 1930'erne og udmøntet i det stabile regeringssamarbejde mellem radikale og socialdemokrater fra 1929 til 1943. Det var ikke en særlig heltemodig ej heller konsekvent antifascistisk strategi, hvad der med pinlig tydelighed afslørede i tilpasningsevnen (og -viljen) under de første år af den tyske besættelse 1940-43. Men samarbejdslinjen var god for den nationale integration – meget bedre end gårdmandspartiet Venstres klassekonfrontationspolitik. Venstre forsøgte i perioden 1926-29 at vende tilbage til en renlivt markedsliberalisme med konsekvenser i form af nedskæringer af de offentlige budgetter, der den dag i dag kan registreres i form af huller i bibliotekernes indkøb i den periode.

Man plejer at datere velfærdsstaten til årene efter 1929 med indgåelsen af et rødt-grønt kompromis mellem de fire gamle politiske partier, Venstre, Socialdemokratiet, Radikale Venstre og det Konservative Folkeparti (det tidligere Højre). Den kristne socialdemokrat K.K. Steincke (1880-1963) var ansvarlig for lovgivningen. Han var tidligt blevet kendt som specialist i sociallovgivning med håndbogen *Offentlig Hjælp* fra 1910, der blev et standardværk for den kommunale socialforvaltning. Steincke var kritisk over for den danske sociallovgivning og blev i 1919 af den radikalt ledede regering opfordret til at udarbejde forslag til principperne for en nyordning. Resultaterne blev præsenteret i betænkningen *Fremtidens Forsørgelsesvæsen* fra 1920. I 1918 blev Steincke indvalgt i Landstinget og 1924-26 var han justitsminister i den første socialdemokratiske regering. Ved regeringsdannelsen i 1929 blev han socialminister og stod bag udformningen og gennemførelsen af Socialreformen af 1933 som i stor udstrækning byggede på hans egne forslag fra 1920. Efter valget i 1935 overtog Steincke atter justitsministerposten og koncentrerede sin indsats om kampen mod antidemokratiske bevægelser. Der var mange forløbere i form af eksperimenter på kommunalt plan i årtiet før 1. verdenskrig og i 1920'erne, det som historikeren Søren Kolstrup (f. 1947) har beskrevet under overskriften “kommunesocialisme”. Det var ikke kun socialdemokrater, der arbejdede med sociale ordninger på lokalt plan, det skete i mange provinsbyer i et bredt politisk samarbejde. En vigtig forudsætning for eksperimenterne var de indtægter som kommunerne fik fra forsyningsvirksomhederne, især med gas, el, og vand, som Hanne Thomsen (f. 1956) har beskrevet i en række bøger om gasværkernes historie fra midten af 1800-tallet indtil kommunerne i 1940'erne mistede retten til indtægter fra infrastrukturen.

Til forståelsen af demokrati og politisk kultur i Norden er det symbolsk vigtigt, at Kanslergadeforliget mellem de fire gamle partier blev indgået 29.-30. januar 1933, samtidig med at Hitler overtog magten i Tyskland og etablerede det nazistiske “folkefællesskab” ved at eliminere alle socialister og kommunister. Formelt tog Socialdemokratiet først det næste skridt fra det “politiske til det sociale demokrati” i 1945 med vedtagelsen af programmet “Fremtidens Danmark”. Reelt var udvidelsen af demokratiet fra det rent politiske til det sociale og økonomiske dog allerede indledt i 1930'erne i samarbejdet med de borgerlige partier om blandt andet valutacentralen og socialreformen. Dette samarbejde dæmmede po-

litisk op for såvel kommunismen – selv i dets mere “nationale” udgave efter 1932 – som forskellige højrepopulistiske og nazistiske bevægelser.

En af de vigtigste talsmænd for reformlinjen i socialdemokratiet var Frederik Borgbjerg (1866-1936). Borgbjerg blev i sin tidlige ungdom påvirket af grundtvigianismen og påbegyndte i 1884 et aldrig afsluttet teologistudium. Gennem Studenterksamfundet fik han kendskab til socialismen, blev i 1890 socialdemokrat og derefter en ivrig agitator, især blandt landarbejderne. Han var en af de første intellektuelle der opnåede en ledende position i arbejderbevægelsen og i 1898 blev han indvalgt i både Folketinget og Københavns Borgerrepræsentation. I 1911 blev Borgbjerg redaktør af partiavisen *Social-Demokraten* som han gjorde til en sikker støtte for Socialdemokratiets alliance med det Radikale Venstre. Han var aktiv i internationalt socialistisk arbejde, støttede bolsjevikernes revolution i Rusland 1917, men tog senere afstand fra den. I 1920 spillede han som redaktør en afgørende rolle i Påskekrisens første fase ved at udråbe generalstrejke mod Christian 10.'s “statskup”. Siden stod Borgbjerg i skyggen af Thorvald Stauning, men han var stadig afgørende for partiets nationale strategi og tolerance overfor den lutherske folkekirke.

En vigtig, men ofte overset, side af den socialdemokratiske folkeligt-nationale linje var at partiet havde indstillet sin principielle kamp mod kristendommen som “opium for folket”. Paradoksalt nok ud fra partiets officielle ideologi stillede partiet op til menighedsrådsvalgene kort efter at valg til dem blev indført i 1903. Om muligt endnu mere overraskende var, at det hurtigt blev det tredje store parti ved siden af de dårligere organiserede grundtvigianere og Indre Mission. Og mest paradoksalt er, at partiet oftest valgte at samarbejde med Indre Missions repræsentanter, et forhold der har været ved indtil for nylig. Måske ud fra den udbredte, men forkerte, myte om, at Indre Mission repræsenterede de fattige, mens grundtvigianismen var religionen for de velstillede gårdmænd. Man kan selvfølgelig ikke af dette samarbejde konkludere, at socialdemokratiet er et resultat af sekulariseret lutheranisme. Men i praksis har den demokratiske socialisme altså ikke haft vanskeligheder ved at samarbejde med den organiserede kirkelighed, tværtimod. Det fælles for dem var den nationale ramme for folkekirken såvel som for socialdemokratiet.

Det kommer arkitektonisk fint til udtryk i Grundtvigskirken på Bispebjerg i København, der blev opført 1921-40 som mindesmærke for N.F.S. Grundtvig, finansieret af en folkeindsamling efter en konkurrence i 1913. Arkitekten Peder Vilhelm Jensen-Klint (1853-1930) vandt 2. præmie med et projekt, der kombinerede den traditionelle middelalderlige landsbykirke med et tredelt, imponant tårn i fronten, der minder om en katedral. På den måde kombineredes folkelighed og magtfuld kirke, kort sagt ‘folkekirken’, der reelt er en nationalkirke. Bygningen er opført i lyse, gule håndstrøgne sten, ude som inde, og er det sidste store værk i den ‘dansk-nationale’ arkitekturretning som Johan Daniel Herholdt havde grundlagt i 1800-tallet. Efter Jensen-Klints død i 1930 fortsatte sønnen Kaare

Klint (1888-1954) byggeriet og tegnede inventaret. Omkring kirken blev der opført beboelsesejendomme i samme stil, så kirken på middelalderlig vis tårner sig dominerende op over omgivelserne. Kirkegården mod vest og et åbent parti med græsplæne mod øst understreger ligeledes billedet af den dominerende katedral, selv om den ligner en forvokset landsbykirke.

Dobbeltheden af katedral og landsbykirke skulle symbolisere Grundtvigs 'folkelige' og dominerende position i dansk kirke- og åndsliv. Men også i det politiske landskab med både Venstre og Socialdemokratiet samt det Radikale Venstre. Det passer godt med grundtvigianismens løse og altomfattende karakter som til frustration for politiske tænkere unddrager sig præcis karakteristik – og oversættelse til mere præcise sprog som fransk og italiensk. "Hjertets tale" er et kendt og elsket dansk-grundtvigiansk motto, selv om det formodentlig er bedre at lade ordene passere hjernen også. Måske er det derfor symbiosen af grundtvigianisme, folkekirke og socialdemokrati passer så godt til dansk mentalitet, at alle danskere er socialdemokrater, uanset hvilket parti de stemmer på. Anker Jørgensens bisættelse var et godt udtryk for den nationale sekulariserede lutheranisme i form af det sociale demokrati, der gennemsyrrer dansk politisk kultur efter fem hundrede års luthersk stats- og nationalkirkelig protestantisme. Derfor var Venstrepolitikeren Bertel Haarder (f. 1944) også synligt godt tilpas med sangene og de røde faner, mens Venstres statsminister Lars Løkke Rasmussen (f. 1964) sang med på "Når jeg ser et rødt flag smælde".

LITTERATUR

- Baldwin, Peter, *The Politics of Social Solidarity: Class Bases of the European Welfare State, 1875-1975*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- De Maio, Romeo, *Michelangelo e la controriforma*, Bari: Laterza 1978, ebog 1990.
- Fabricius Møller, Jes and Østergård, Uffe, 'Lutheran Orthodoxy and Anti-Catholicism in Denmark 1536-2011', Yvonne Werner and Jonas Harvard (eds.), *European Anti-Catholicism in a Comparative and Transnational Perspective*, *European Studies* vol. 31, Amsterdam and New York: Rodopi Press 2013, 165-189.
- Hall, John, Korsgaard, Ove and Pedersen, Ove K. (eds.), *Building the Nation. Grundtvig and Danish National Identity*, Montreal: McGill-Queen's University Press 2015.
- Harste, Gorm, 'Arbejdssamfundet – Weber og Durkheim om arbejdsetik og samarbejdsetik', *Økonomi og Politik* 27:1 2003, 53-66.
- Holm, Bo Kristian, anmeldelse, *Dansk Teologisk Tidsskrift* 75, 2012, 140-43.
- Kaufmann Thomas, 'Lutherische Konfessionskultur in Deutschland – eine historiographische Standortbestimmung', in Th. Kaufmann, *Konfession und Kultur. Lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts*, Tübingen: Mohr Siebeck 2006, 3-26.
- Knudsen, Tim, 'Tilblivelsen af den universalistiske velfærdsstat', i Knudsen, Tim (red.), *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2000, 20-64.
- Kolstrup, Søren, *Velfærdsstatens rødder. Fra kommunesocialisme til folkepension*, SFAH skriftserie nr. 38, Kbh.: 1997.
- Korsgaard, Ove, *N.F.S. Grundtvig*, Statskundskabens klassikere, Kbh.: DJØF forlag 2012.
- Larsen, Kurt E., *En bevægelse i bevægelse. Indre Mission i Danmark 1861-2011*, Kbh.: Lohse 2011.
- MacCulloch, Diarmaid, *Reformation. Europe's House Divided 1490-1700*, London: Penguin 2004.
- MacCulloch, Diarmaid, *A History of Christianity*, BBC 6:6, 2009.

- Nelson, Robert, *Lutheranism and the Nordic Spirit of Social Democracy: A Different Protestant Ethic*, Århus: Aarhus Universitetsforlag (under publication).
- Nykjær, Mogens, *Peterskirken. Historie og betydning*, Kbh.: Gyldendal 2000.
- Parker, Geoffrey, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659*, Cambridge: Cambridge University Press 1972.
- Parker, Geoffrey, 'If the Armada had landed', *History* 61, 1976 (reprint in G. Parker, *Spain and the Netherlands 1559-1659*, London: Collins 1979).
- Parker, Geoffrey, *The Dutch Revolt*, London: Pelican Books 1985.
- Parker, Geoffrey, *Philip II*, Chicago: Open Court 1995.
- Parker, Geoffrey, *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, Cambridge: Cambridge University Press 1988.
- Petersen, Jørn Henrik, *Ret og pligt – pligt og ret. Refleksioner over den socialdemokratiske idéarv*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2014.
- Petersen, Jørn Henrik, *Fra Luther til konkurrencestaten*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2016.
- Petersen, Jørn Henrik, Petersen, Klaus og Hansen, Gunder Hansen, Nils (red.), *I himlen således også på jorden*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2010.
- Petersen, Jørn Henrik, Petersen, Klaus og Christiansen, Niels Finn (red.), *Dansk velfærdshistorie I-VI*, Odense: Syddansk universitetsforlag 2010-15.
- Schilling, Heinz, 'Luther, Loyola, Calvin und die europäische Neuzeit', *Archiv für Reformationsgeschichte* 85 1994, 5-31.
- Schilling, Heinz, *Martin Luther. Rebel i en opbrudstid*, Kbh.: Kristeligt Dagblads forlag 2014.
- Struwe, Kamma, *Kirkerevolution i 1890'erne. Biografisk-historisk kulturbillede*, Kbh.: C.A. Reitzel 1995.
- Sørensen, Gert, *Niccolò Machiavelli*, Statskundskabens klassikere, Kbh.: DJØF forlag 2014.
- Sørensen, Gert og Jensen, Carsten, *Antonio Gramsci*, Statskundskabens klassikere, Kbh.: DJØF forlag 2016.
- Taylor, Charles, *A Secular Age*, Cambridge Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press 2007.
- Taylor, Chloë, *The Culture of Confession from Augustine to Foucault: A Genealogy of the 'Confessing Animal'*, New York: Routledge 2008.
- Thomsen, Hanne, *Fra gas til el. Koldings gasforsyning 1861-2005*, Hobro: GASmuseet 2008.
- Thomsen, Hanne, *GAS – fra den sorte til den grønne og ud i det blå. DGF 2011*, Hobro: GASmuseet 2012.
- Thomsen, Hanne og Thorndal, Jytte, *El og gas til danske kommuner*, Hobro: GASmuseet 2010.
- Wählin, Vagn, *Skolevirke og trosliv. Indre Mission. Bevægelse, vækkelse, oplysning, uddannelse gennem 100 år*, Aarhus: Aarhus Universitet 1990.
- Zweig, Stefan, *Erasmus af Rotterdams triumf og tragedie*, Kbh.: Kristeligt Dagblads forlag 2015.
- Østergård, Uffe, 'Lutheranismen, danskheden og velfærdsstaten', Klaus Petersen (red.), *13 Historier om den danske velfærdsstat*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2003, 27-37.
- Østergård, Uffe, 'Georg Brandes og Europa i dag', Olav Harsløf (red.), *Georg Brandes og Europa. Forelæsninger fra 1. internationale Georg Brandes Konference, Firenze, 7-9. november 2002*, Kbh.: Museum Tusulanum Press 2004, 31-46.
- Østergård, Uffe, 'Lutheranismen og den universelle velfærdsstat', J.H. Schjørring (red.), *Kirken og velfærdsstaten*, Kbh.: Anis Forlag, 2005, 147-184.
- Østergård, Uffe, 'Lutheranism, nationalism and the universal welfare state – National churches and national identity after the Reformation and the development of the welfare state in the Nordic nation states', Katharina Kunter und Jens Holger Schjørring (Hrsg.), *Europäisches und Globales Christentum / European and Global Christianity. Herausforderungen und Transformationen im 20. Jahrhundert / Challenges and Transformations in the 20th Century*, Arbeiten zur Kirchlichen Zeitgeschichte Reihe B Band 54, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2011, 78-101.
- Østergård, Uffe, "Review-essay: Grundtvig som politisk tænker", *Økonomi og Politik* 2012:4, 114-118.